

3. Мишель Монтень Опыты: избранные главы. – Москва: Правда, 1991. С.656.
4. Палуанов Б.А. Қарақалпақ әдебиятында эссе жанры (Жанрдың пайда болуы хәм қәлиплесиўи, шеберлик мәселелери). – Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Нукус, 2002. – Б.9.
5. Словарь литературоведческих терминов (редакторы –составители Л.И.Тимофеев, и С.В.Тураев) – Москва: Просвещение, 1974. С.477.
6. Умиров С. «Бабурнома» - бадий мақоланависликнинг гўзал намунаси // Жаҳон адабиёти, 2002. №2. Б.76-79.
7. Зыкова Е.П. «Опыты» Монтеня и проблема зарождения эссе // филологические наука. – 1980. №4. 67с

РЕЗЮМЕ. Мақолада эссе жанриниң назарияси, генезиси, замонавий дунё адабиёти вакиллари сезиларли даражада ижод қилиб келиши ва пайда бўлиши манбалари, шаклланиш босқишлари, ривожланиш тарихи сўз этилган. Бул жанрнинг қорақалпоқ адабиётида пайдо бўлиши ҳақида баён қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается о теории, генезисе жанра эссе, источниках значительного творчества и возникновения представителей современной мировой литературы, этапах формирования, истории развития. Излагается о возникновении этого жанра в каракалпакской литературе.

SUMMARY. The article discusses the theory and genesis of the essay genre, the sources of creation and emergence of representatives of modern world literature, the stages of its formation, and the history of its development. The emergence of this genre in Karakalpak literature is described.

QARAQALPAQSTAN TELEVIDENIESINIŃ SOCIALLÍQ RAWAJLANÍWDAǴÍ ORNÍ

A.K.Utebergenova – *tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD)*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: televideniye, ommaviy axborot, muharrir, rejissyor, operator, koʻrsatuv.

Ключевые слова: телевидение, массовая информация, редактор, режиссер, оператор, шоу.

Key words: television, mass information, editor, director, cameraman, show.

Ekonomika rawajlanıwınıń qıyın dáwirinde de Qaraqalpaqstan shárayatında respublika aymaǵınıń televidenie hám radioesittiriwler menen qamtp alınıwı derlik 90 payızga jetti. Lekin, soǵan qaramastan, bul tarawda tek ǵana jetiskenlikler, bálki belgili bir kemshilikler de bar edi. 1990-jıllar basındaǵı awır sociallıq-ekonomikalıq jaǵday tek ǵana Qaraqalpaqstan jámiyeti turmısına, bálki televidenie hám radioesittiriw tarawına da úlken tásir kórsetti. Radio hám televidenie, sonday-aq, kúndelikli basılımlar jámiyette júdá kóp túrli funkciyalardı orınlaǵan hám tiykarınan olar adamlardı húkimran ideologiya ruwxında birlestirip, úgit-násiyat, jámiyetlik qadaǵalaw hám tártipke salıw quralı sıpatında háreket etti. Sonıń menen

birge, olar mádeniyat, ekonomika, aymaq hám xalıq tariyxına tiyisli hár túrli bilimlerdi, mámleketlik siyasatı hám basqa maǵlıwmatlardı keń sáwlelendirip barıwǵa xızmet etip, hár bir insannıń dem alıwına úles qostı. Lekin, ǵárezsizliktiń dáslepki dáwirinde radio hám televidenieden parıqlı rawishte, kúndelikli baspasóz óz tariyxında qıyın dáwirdi basınan keshirdi. Sol sebepli, 1990-jıllarda operativ hám basqa maǵlıwmatlardı jetkeriwdiń eń qolaylı hám nátiyjeli quralı sıpatında tiykarǵı júq radio hám televideniyege tústi. [1.23]

Sol dáwirde Qaraqalpaqstan televidenie hám radioesittiriw kompaniyasınıń tiykarǵı wazıypaları sıpatında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń jámiyetlik-siyasiy, sociallıq-

ekonomikalıq hám mádeniy turmısın, bul jerde júz berip atırǵan sociallıq áhmiyetke iye basqa úlken waqıyalar hám ilajlardı sáwlelendiriw; jergilikli hákimiyat hám ózin-ózi basqarıw organlarınıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıwdıń áhmiyetli mashqalaların sheshiw, puqaralardıń siyasiy hám sociallıq belsendiligin asırıw, olardıń konstitutsiyalıq huqıq hám erkinliklerin qorǵaw baǵdarındaǵı xızmetin nátiyjeli shólkemlestiriw máselelerine baǵıshlangan baǵdarlamalar tayarlaw; Qaraqalpaqstan Respublikasınıń kóp milletli xalqı máplerin esapqa alǵan halda informaciyalıq-gumanitar, oqıw, mádeniy-mánawiy baǵdarlamalar tayarlaw, jáhán mádeniyatınıń biybaha dúrdanaları, kórkem-óner, muzıka, turizm, kino tarawlarındaǵı zamanagóy tabıslardı Qaraqalpaqstan Respublikasınıń kóp milletli xalqı máplerin inabatqa alǵan halda ǵalabalastırıw; Qaraqalpaqstan Respublikası xalqınıń talaplarına juwap beruwshi, teletamashagóyler, radioesitiwshiler hám birinshi náwvbette jaslar hám balalarǵa kórkemlik hám mánawiyat sezimlerin tárbiyalawshı joqarı dárejedegi kórkem hám kewilashar telekórsetiw, radioesitiwshilerdi tayarlaw belgilengen edi.[2.7]

Ǵárezsizlik dáwirindegi Qaraqalpaqstan televideniesi hám radiosına tán ózgesheliklerden biri olardıń strukturalıq jaqtan qayta shólkemlestiriliwi edi. Máselen, Ózbekstan teleradiokompaniyası da materiallıq-texnikalıq jaqtan, hám informaciyalıq resursları jaǵınan rawajlangan kárxana bolsa da, Qaraqalpaqstan teleradiokompaniyası materiallıq-texnikalıq jaqtan úskeleneniwi boyınsha artta edi. Sonday-aq, Ózbekstannıń basqa wálayatlarındaǵı teleradiokompaniyalardan ayırmashılıǵı strukturasında úsh redakciya – “Xabar” Málimleme-tallaw baǵdarlamaları bas redakciyası, jámiyetlik-siyasiy hám sociallıq-ekonomikalıq kórsetiwler bas redakciyası, muzıkalı kewilashar hám kino baǵdarlamaları bas redakciyası shólkemlestirilgen.

Kóp jıllardan berli efirge berilip kiyatırǵan “Xabar” Málimleme-tallaw baǵdarlamaları bas redakciyası tiykarınan Ózbekstan Respublikası hókümetiniń mámleketniń ishki hám sırtqı siyasatına, mámleketimiz sociallıq-

ekonomikalıq turmısındaǵı demokratiyalıq processlerdiń baǵdarına tiyisli áhmiyetli qararlardı Qaraqalpaqstan Respublikası, sırt elde de xalıqtı sociallıq qorǵaw, ekonomikalıq reformalardı tereńlestiriw, jámiyetlik-siyasiy hám huqıqıy mádeniyatı qalıplestiriw, insan mápleri ústinligin támiyinlewge qaratılǵan mámleketlik siyasat hám reformalarınń nátiyjelerin sáwlelendiriw menen shuǵıllandı.[3.12] Jámiyetlik-siyasiy hám sociallıq-ekonomikalıq kórsetiwler bas redakciyası bolsa Ózbekstan Respublikası hám Qaraqalpaqstan Respublikasınıń ishki hám sırtqı siyasatına tiyisli áhmiyetli qararlardı sáwlelendiriw, mámleketniń sociallıq-ekonomikalıq turmısındaǵı demokratiyalıq processler, xalıqtı sociallıq qorǵaw, ekonomikalıq reformalardı tereńlestiriw, jámiyette siyasiy-huqıqıy mádeniyatı qalıplestiriw, insan mápleri ústinligin támiyinlew baǵdarlarındaǵı mámleketlik siyasat hám reformalarınń nátiyjeleri boyınsha kórsetiwler tayarlangan.

Muzıkalı, kewil-ashar hám kino baǵdarlamalarınń tiykarǵı maqseti xalıqtıń tálim hám mádeniyat dárejesin arttırıwǵa qaratılǵan baǵdarlamalardı tayarlaw, milliy dástúrler, tariyxıy hám mánawiy miyrastı abaylaw, puqaralar sanasında demokratiyalıq qádiriyatlardı qalıplestiriw, jaslar hám jas áwladtı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaw, Watanǵa, milliy hám ulıwma insanıy qádiriyatlarǵa muhabbat, mádeniy-sociallıq turmıstıń basqa tarawları rawajlanıwın keń sáwlelendiriw, puqaralardıń siyasiy hám huqıqıy mádeniyatın joqarılatıw, olarda mámleketimiz jámiyetlik-siyasiy hám sociallıq-ekonomikalıq turmısınıń aldınǵı baǵdarları, xalqımızdıń bay mádeniy hám mánawiy miyrasın qástrlep saqlaw máselelerin keń talqılaw, folklor-etnografiyalıq dástúrlerdı rawajlandırıw, milliy hám sırt el ádebiyat, muzıka, teatr, kino hám súwretlew kórkem-óneriniń eń jaqsı úlgilerin úgit-násiyatlaw menen shuǵıllanǵan. [4.9] Qaraqalpaqstan televideniesindegi unamlı ózgesheliklerden biri – bul avtorlıq kórsetiw hám esittiriwlerdiń payda bolıwı. Aytıp ótiwimiz kerek, 1980-jıllarda avtorlıq kórsetiwlerine tiykar jaratqan kórsetiwler bar edi. Máselen, teletamashagóyler hám radio tınlawshılar arasında Abdikerim Qoshshanov

alıp baratuǵın “Dúnya hápte ishinde” baǵdarlaması júdá belgili edi. Belgili tariyxshı-ilimpaz A.Qoshshanov yarım ásir dawamında televidenie hám radio arqalı ilimiy jańalıqlardı da ǵalaba úgit-násiyatlaw menen shuǵıllanǵan. 1990-jıllarda Qaraqalpaqstan televideniesiniń jámiyetlik-siyasiy kórsetiwler redakciyası tárepinen tayarlanǵan televiziyalıq materiallar, yaǵnıy, “Dúnya hápte ishinde” baǵdarlaması da teletomashagóyler arasında úlken qızıǵıwshılıq oyatqan edi. 1990-jıllar ortasında Qaraqalpaqstan televideniesidegi dóretiwshilik etken bir qatar jurnalistler, materiallıq-texnikalıq bazanıń bekkemleniwi jańa avtorlıq baǵdarlamalar payda bolıwına imkaniyat berdi. Máselen, Qaraqalpaqstan televideniesinde jańa formatta avtorlıq baǵdarlamaların efirge tayarlaǵan M.Nızanovtı aytsaq boladı. 1980-jıllardıń aqırı 1990-jıllarda Qaraqalpaqstan televideniesindegi qızıqlı kórsetiwlerden biri M.Nızanovtıń “Máwrıt” avtorlıq baǵdarlaması boldı. Baǵdarlama tamashagóyler arasında júdá belgili bolıp, 1989-1999-jıllarda bul baǵdarlama on jil dawam etti. [5.23] Belgili jurnalist Q.Mádreymov sol dáwirde Qaraqalpaqstan televideniesinde hár bir kórsetiwdiń ózine tán ideologiyalıq ilhamlantırırshı, ideya avtorı bolǵanın esleydi. Máselen, “Keshki diydar” kórsetiwi de qızıqlı kórsetiwlerden biir bolıp, teletamashagóyler arasında óz abıroyına iye boldı. Ideya avtorı K.Raxmonovqa tiyisli bolıp, efirge berilgen bolsa, jurnalist K.Nazarbekov Qaraqalpaqstan televideniesinde dáslep máрте “Ata mákan” muzikalı baǵdarlamasın tayarlawdı usınıs etken edi. Sonday avtorlıq baǵdarlamaları 1990-jıllardıń ekinshi yarımında da efirge berilgen, bunnan soń informatsiyalıq hám muzikalı baǵdarlamalar ústin kelip, “Hártelik” informatsiyalıq baǵdarlaması, “Nókis hám nókislilier”, “Keshki diydar” kórsetiwleri de xalıqtıń keń qatlamına kirip bardı. 2000-jıllar baslarında “Hártelik” baǵdarlaması “Jeti kún”, “Keshki diydar” – “Saz-sáwbet keshesi”, “Nókis hám nókisliler” baǵdarlaması “Raytaxt” bolıp atları ózgerdirildi.

Ǵárezsizlik dáwirindegi Qaraqalpaqstan televideniesi hám radiosınıń xızmetinde jáne

bir ózgesheligi – bul analitikalıq telebaǵdarlamalar hám radioesittiriwlerdiń payda bolıwı edi. Jurnalist Bazarbay Esmurzaevtıń aytıwınsha, ǵárezsizlikke erisken dáslepki dáwirlerde kóplegen baǵdarlamalardıń mazmunı hám tayarlaw usılları ózgergen: “Analtikalıq baǵdarlamalar joǵa qoyıldı, máselen, “Xat izinde insan táǵdiri”, “Turmıs hám dástúr”, “Insan hám tábiyat”, “Jaslar studiyası”, “Ash búyirden”, “Toqraq” hám basqa.”. Bul tendenciyanı izertlewshi P.Allambergenova da tastıyıqlaydı, yaǵnıy, sol jıllarda “efirge berilgen xabar, hisobot, reportaj hám intervyularda dáwir nápesi, búgingi kún turmısı óz kórinisin tappaqta, ǵárezsizlik teması keń sáwlelenbekte” dep keltiredi. Sonday-aq, jurnalistlerdiń efirge shıǵıwı hám materialǵa túsirik beriwı, sóylew, kásiplik sheberlik sıyaqlı máselelerge de úlken itibar berildi. Telejurnalist Ómirbay Esbergenovtıń aytıwınsha, “bul dáwirde baslıq orınbasarı yaki bas redaktor tárepinen “Xabar” kórsetiwiniń hár sóziniń intonatsiyasın qasında turıp, pát qoyıp berilgen. [6] 2000-jılları baslarında, joqarıda keltirip ótkenimizdey, Qaraqalpaqstan teleradiokompaniyası óziniń rawajlanıwında jańa basqıshqa kóterildi. Sol waqıtta televidenie hám radionıń rawajlanıwı tariyxında respublika mámleketlik basqarıw organlarınıń xızmeti ayırıqsha kózge taslanadı. Máselen, Qaraqalpaqstan televideniesiniń rawajlanıwında Ózbekstan Respublikasınıń húkumeti, yaǵnıy, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi Baslıǵı Musa Tajetdinovich Erniyazovtıń xızmetin ayırıqsha aytıp ótiw orınlı. Bul tarawda xızmet alıp barǵan pıdayı nuranıylar, orta buwın jurnalistler hám jas kadrlar da buni ayırıqsha aytıp ótedi. Telejurnalist Bazarbay Esmurzaevtıń keltiriwınsha, “M.T.Erniyazov respublikaǵa jańa basshı bolıp kelip, Qaraqalpaqstan televideniesi hám radiosınıń materiallıq-texnikalıq úskeleniwi máselesine úlken itibar qarattı. Bir jil ishinde jańa, úlken studiyanıń qurıp pitkerilip, Germaniyanıń “Siemens” hám Yaponiyanıń “Sony” kompaniyalarından jańa televiziyalıq texnologiyalar, úskenelar ornatıldı”. [7.25] 2003-jılı Ózbekstan húkumeti tárepinen qabıl etilgen qarar tiykarında Qaraqalpaqstan

Respublikası Mámleketlik telera-
diokompaniyası Qaraqalpaqstan Respublikası
teleradiokompaniyası bolıp qayta
shólkemlestirildi hám qayta úskenelew
processi baslandı. Qaraqalpaqstan
Respublikası Ministrler Keńesi televidenie
hám radio tarawın óz qadaǵalawına alıp, bul
tarawdaǵı mashqalalardı sheshiwge háreket
etti. Soǵan baylanıslı, 2003-jılı Yaponiyanıń
baylanıs hám informatizatsiya agentliginiń
OECD-2 krediti tiykarında Nókis, Moynaq,
Qońırat, Shomanay, Taxtakópir telera-
diostanciyalarına jańa radioteleviziyalıq
ótkergishler ornatiw hám rekonstruksiyalawdı
ámelge asırıw jobalastırılǵanlıǵı, sonday-aq,
1991-1992- jıllarda baslangan Shımbay –
Shaxaman – Qazaqdárya radiotele liniya
qurılısın dawam ettiriw zárúrligin ayttı.
Qaraqalpaqstan Respublikası húkimetiniń
izshil háreketi nátiyjesinde 2005-jılı 30-
dekabrde Ózbekstan Respublikası Ministrler
Kabinetiniń Qaraqalpaqstanda teleradio
tarawın kompleks rekonstruksiya qılıw ushın
ayırırıqsha 581-F-sanlı biyligi qabil etliedi.

Bul sıyaqlı jeumıslar Qaraqalpaqstan
mámleketlik teleradiokompaniyasınıń
xızmetine unamlı tásir kórsetti. Jurnalist
Qiyatbay Mádreymov óz shıǵarmasında da
“2002-jılı respublikada jańa basshınıń
xızmetin baslawı hám onıń tapsırması menen
“Assalawma áleykum, Qaraqalpaqstan!”

informatsiyalıq muzikalı baǵdarlaması
ashıldı” dep tastıyıqlaydı. [8.9]

Teleradiokompaniyanıń materiallıq-
texnikalıq jaqtan modernizatsiyalanıwı 2005-
2011-jıllarda dawam etip, soń Qaraqalpaqstan
mámleketlik teleradiokompaniyası xızmetinde
informaciya resursların zaman talabına say
qalıplestiriw hám material islep shıǵarıw
processindegi izleniw dáwiri baslandı.
Sebebi sol jıllarda televidenie hám radioǵa
jurnalistlerdiń jańa áwladı kirip keledi, sonıń
menen birge jáhán informaciya jetkeriw
sistemasındaǵı bir qatar ózgerisler, yaǵnıy,
sanlastırıw sistemasınıń keń tarqalıwı hám
maǵlıwmat tarqatıw hám onı júklep alıw
(qabil etiw) imkaniyatları tezlesiw sebep
boldı.

Izertlewshi G.Raxmetkarieva Ózbekstan
Milliy teleradiokompaniyası ámeliyatı
mısalında “Álemdi analitikalıq hám mádeniy
jaratıw tiykarların qalıplestirip, televidenie
insannıń jámiyetlesiwı, estetikalasıwı,
intellektuallasıwı processlerine tásir kórsetedi;
bilim, watansúyiwshilik, baynalmınlıq,
gumanizm umtılwı ústinligi sıpatında
áhmiyetli boladı” dep keltirip, búgingi kúnde
óziniń ruwxıy-aǵartıwshılıq dástúrlerin jańa
ideyalar, koncepciyalar menen bayıtıp,
dóretiwshilik potencialın kórsetip ótedi hám
mádeniy-informaciyalıq mákandı keńeytip
baratırǵanın aytağı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси: замон билан ҳам қадам. Т. 2016.
2. Қ.Мадреймов. Қэлбим сүйген кәсип. Н. 2009-ж
3. Мустақил телерадио каналларни ислоҳ қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 8-ноябрдаги ПФ-3678-сон Фармони // <https://lex.uz/docs/902646>
4. Qoraqalpog‘iston davlat teleradiokompaniyasining joriy arxivi. 2013 yil.
5. ҚР МДА, ф.12, оп.3, д.553, л.371...
6. Айтмуратов Ж. Ғарезсизлик дәуириде Қарақалпақстан мәдениятының раўажланыўы (Өзбекстан хәм Қарақалпақстан тарийхын үйрениўшилерге методикалық колланба). – Нөкис, 1999. – Б. 20.
7. Мадреймов Т. Қэлбим сүйген кәсип. – Нөкис, 2009. – Б. 44.
8. ҚР МДА, М-576-ф. 1-руйх. 65-иш. – Б. 26-27.

REZYUME. Maqolada Qoraqalpog‘iston televideniyesining ijtimoiy jarayondagi o‘rni va ish faoliyatining tubdan o‘zgarishi, moddiy-texnik bazasi va ijodiy imkoniyatlarning kengayishi ilimiy tahlilda yoritilgan.